

บทที่ ๒

งานวิจัย, ทฤษฎีและการศึกษาที่เกี่ยวข้อง

๒.๑ ทฤษฎีและระบบการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์

การตั้งถิ่นฐานมนุษย์นั้น เป็นคำที่กล่าวรวมของการจัดตั้งชุมชน, เมือง หรือมหานคร ซึ่งสามารถเกิดขึ้นได้ทั้งในพื้นที่ชนบทและพื้นที่ที่ ภายหลัง เรียกว่าเมือง ความหมายที่แท้จริงของการตั้งถิ่นฐานมนุษย์จึงกว้างขวางรวมทุก ๆ อย่างที่มองเห็นจับต้องได้หรือพฤติกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน, เมือง หรือมหานครเหล่านั้น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการกระทำของมนุษย์ ดังนั้นตลอดเวลาที่มีมนุษย์บังเกิดขึ้นในโลก การตั้งถิ่นฐานมนุษย์จึงเกิดขึ้นพร้อมกันและได้มีการพัฒนา, เปลี่ยนแปลงรูปแบบและพฤติกรรมต่าง ๆ เป็นขั้นเป็นตอนตามกาลเวลา จากชุมชนเกษตรเล็ก ๆ กลายมาเป็นตำบล, อำเภอ, เมืองหรือมหานคร หรือจากชุมชนที่ล่าสมัยมาเป็นชุมชน

ทุกวันนี้มนุษย์อาศัยและทำงานอยู่ในโลกอย่างมีระบบ มนุษย์เป็นเพียงส่วนประกอบหนึ่งของระบบนั้น เช่นเป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคมชุมชนหรือธรรมชาติ ฯลฯ ซึ่งระบบดังกล่าวแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มใหญ่คือ ระบบที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ และระบบที่สร้างขึ้นหรือดัดแปลงขึ้น จากความคิดและความสามารถในเชิงเทคโนโลยีของมนุษย์ เมื่อมนุษย์เริ่มตั้งถิ่นฐาน มนุษย์จำเป็นจะต้องเข้าใจถึงกลุ่มระบบทั้ง ๒ ประเภทนี้อย่างถ่องแท้ว่ามีความสัมพันธ์กับตนเองแค่ไหน หรือมีความเชื่อมโยงซึ่งกันและกันอย่างไร เพื่อหลีกเลี่ยงการทำลายความสมดุลย์ของระบบเหล่านี้ ในปัจจุบันมนุษย์ไม่พยายามเข้าใจถึงข้อเท็จจริงเหล่านี้และไม่ยอมรับว่าตนเองนั้นโดยแท้จริง เป็นเพียงส่วนหนึ่งของระบบที่จำเป็นจะต้องมีบทบาทอย่างเหมาะสมและสัมพันธ์กับส่วนอื่น เพื่อรักษาความสมดุลย์ของระบบเอาไว้ มนุษย์จึงประสบกับปัญหาต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลา

การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ตามแนว Ekistics* เกิดขึ้นจากการเข้าใจในสาระข้างต้น

* Ekistics Reviews on the Problem and Science of Human Settlement 19 (January 1978) : 2

จึงได้มีการจัดการระบบขึ้นในชุมชนโดยประกอบระบบนี้จากส่วนประกอบที่จำเป็นต่าง ๆ ครบถ้วน หรือกล่าวได้ว่า ชุมชนใด ๆ ย่อมมีระบบใหญ่ของตนเองที่ประกอบด้วยระบบย่อยทั้งหลาย เกี่ยวข้องสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอย่างแยกไม่ออก เช่น มนุษย์มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมหรือธรรมชาติ เป็นต้น การศึกษาตามแนว Ekistics คือการทราบและเข้าใจถึงความสัมพันธ์ หน้าที่ของระบบ และระบบย่อยทั้งหลายเหล่านั้น หลักการของ Ekistics จะเน้นให้ผู้ที่ศึกษาในแนวนี้สามารถมองภาพรวมของชุมชนในแง่มุมต่าง ๆ ได้ชัดเจน จับประเด็นต่าง ๆ ของปัญหา เชื่อมโยง เข้า เป็น เรื่องราวอันเดียวกันได้โดยเริ่มต้นจากมนุษย์ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุดของชุมชน ร่วมกันจัดตั้งสังคมมนุษย์ขึ้นในธรรมชาติสิ่งแวดล้อมหรือในถิ่นฐานที่ตนเองเป็นผู้สร้างขึ้น มนุษย์จึงต้อง เข้าใจถึงธรรมชาติหรือสิ่งที่จะรองรับความต้องการของตนเองให้ ดี ความประสงค์หรือเป้าหมายที่ตนเองตั้งขึ้นก็จะต้องสอดคล้องและเหมาะสมกับธรรมชาติที่เป็นอยู่หรืออีกนัยหนึ่งอาจพูดได้ว่าการที่จะไม่ให้เกิดปัญหาในถิ่นฐานมนุษย์ก็คือการที่สร้างภาวะสมดุลย์ให้เกิดขึ้นระหว่างระบบมนุษย์กับระบบธรรมชาติ

ในการตั้งถิ่นฐานหรือชุมชน มนุษย์ผู้สร้างความต้องการโดยมีธรรมชาติสิ่งแวดล้อมและเทคโนโลยีเป็นสิ่งรองรับทั้ง ๒ ประการนี้ร่วมกันสร้างระบบหลักขึ้น การที่จะเข้าใจถึงระบบการตั้งถิ่นฐานจำเป็นต้องทราบถึงส่วนมูลย่อยต่าง ๆ ที่ประกอบขึ้นเป็นระบบเสียก่อน ซึ่งมีดังนี้

- ๒.๑.๑ ธรรมชาติ (Nature) เป็นส่วนมูลแรกที่สำคัญ หมายถึงพื้นโลก สิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติที่มนุษย์เลือกเป็นที่ตั้งชุมชน และเป็นจุดเริ่มต้นที่มนุษย์และธรรมชาติจำเป็นต้องเกี่ยวข้องกันอย่างแยกไม่ออกว่าจะเกี่ยวข้องกันในสภาวะใด เช่น มนุษย์อาจเป็นผู้ทำลายธรรมชาติ หรือถูกคุกคามโดยภัยธรรมชาติ หรือการปรับปรุงซึ่งกันและกันจนเกิดภาวะสมดุลย์ก็แล้วแต่กรณี
- ๒.๑.๒ มนุษย์ (Man) ส่วนมูลที่ ๒ ของระบบ การที่จะพูดถึงความหมายว่ามนุษย์คืออะไร มีขอบเขตแค่นั้นนั้น อาจกล่าวได้กว้างขวางมาก เช่น ในด้านกายภาพ มนุษย์หมายถึงรูปร่างที่เห็น มีขอบเขตที่ชัดเจน ต้องการเนื้อที่เพียง ๔ ตารางเมตร แต่ถ้าพูดในแง่ของความรู้สึก ความนึกคิด จิตใจ วิญญาณ เราไม่สามารถกำหนดขอบ-

เขตได้เลย ดังนั้นมนุษย์ในส่วนที่จะเกี่ยวข้องกับ การตั้งถิ่นฐานมนุษย์น่าจะเป็น การพัฒนาของมนุษย์ในระยะต่าง ๆ ของช่วงอายุขัย ตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิจนกระทั่งตายว่า มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับอย่างไรกับชุมชนบ้างมีความต้องการด้านที่อยู่อาศัย อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรคอย่างไร

- ๒.๑.๓ สังคม (Society) ส่วนมูลที่ ๓ ของระบบ การที่มนุษย์จะเข้าไปตั้งถิ่นฐานแต่เพียงลำพังผู้เดียวนั้นเห็นจะกระทำได้ยาก เพราะโดยธรรมชาติมนุษย์รวมอยู่เป็นกลุ่มมีความสัมพันธ์กับกลุ่มอื่นทั้งในด้านส่วนตัวและส่วนรวม การติดต่อการตกลงของกลุ่มชนเหล่านั้นจำเป็นต้องมีสังคมเป็นแกนหลัก ความนึกคิด ข้อตกลง แล เป้าหมายต่าง ๆ จะกำหนดโดยสังคมซึ่งอาจเรียกว่า วัฒนธรรม ประเพณี หรือข้อกำหนดที่มนุษย์พึงปฏิบัติพึงพัฒนา
- ๒.๑.๔ โครงสร้างชุมชน (Shell) นอกเหนือจากส่วนมูล ๓ ประการที่กล่าวแล้ว มนุษย์ยังมีความต้องการความสะอาดสบาย ความจำเป็นในด้านที่อยู่อาศัย น้ำใช้ น้ำดื่ม ความปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สินของคน ฯลฯ โครงสร้างกายภาพของชุมชนจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างหนึ่ง
- ๒.๑.๕ การติดต่อ (Network) ของชุมชนแต่ละชุมชนย่อมมีความจำเป็นจะต้องไปมาหาสู่ติดต่อซึ่งกันและกัน วิธีและเส้นทางในการเชื่อมโยงติดต่อซึ่งกันและกันในทุกระดับจึงมีความจำเป็น และเป็นส่วนมูลสุดท้ายที่สำคัญของการตั้งถิ่นฐานมนุษย์
- องค์ประกอบทั้ง ๔ นั้นมีความสัมพันธ์กันโดยตลอด เช่น มนุษย์อาศัยอยู่ในโลกโดยมีธรรมชาติอยู่รอบตัว เช่น อากาศ ต้นไม้ ภูเขา ฯลฯ มนุษย์จะกำหนดสังคมเพื่อสร้างกฎระเบียบ ให้สามารถอยู่ร่วมกันได้ และทำสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ เพื่อสนองนโยบายขั้นต้นใช้สอยของมนุษย์ เช่น ที่อยู่อาศัย สถานิชนสงฆ์ ร้านอาหาร ฯลฯ ซึ่งสร้างด้วยวัสดุที่เป็นส่วนหนึ่งที่ตัดแปลงมาจากธรรมชาติ นอกจากนั้นมนุษย์ยังสร้างระบบการติดต่อ เช่น ถนน ทางเดิน จากวัสดุในธรรมชาติและในถิ่นฐานของมนุษย์ ถ้ากล่าวโดยสรุปจะเห็นได้ว่า องค์ประกอบหลักของการตั้งถิ่นฐาน คือ มนุษย์ และธรรมชาติ

การตั้งถิ่นฐานคือการครอบครองเนื้อที่ส่วนหนึ่งส่วนใดบนพื้นโลก หรือการเปลี่ยนแปลง ภูมิประเทศเพื่อกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การเพาะปลูก การตั้งบ้านเรือน

ทฤษฎีเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานมี ๓ ประการคือ

- ก. ตามภูมิศาสตร์ มนุษย์จะตั้งถิ่นฐานในเขตที่มีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่ดี เช่น ตั้งถิ่นฐานตามสถานที่ที่มีแหล่งน้ำ ตามลำน้ำ หนอง คลอง บึง หรือในแหล่งที่มีที่ดิน เพื่อทำการเกษตร มีแหล่งอาหารอุดมสมบูรณ์ นั่นคือมนุษย์เลือกตั้งถิ่นฐานตามแหล่งธรรมชาติที่เหมาะสม
- ข. ตามระบบเศรษฐกิจ มนุษย์จะตั้งถิ่นฐานเนื่องจากการรวมกลุ่มในด้านเศรษฐกิจ เช่น การหาอาหารร่วมกัน การป้องกันภัยร่วมกัน จึงรวมตัวกันตั้งถิ่นฐานขึ้นหรือกล่าวทาง Ekistics ก็คือ มนุษย์ตั้งถิ่นฐานโดยองค์ประกอบทางสังคม
- ค. ตามการจัดระบบทางสังคม การตั้งถิ่นฐานในระยะแรกของมนุษย์ อาจเกิดจากแรงกระตุ้นเพื่อการป้องกันภัยร่วมกัน เพื่อสร้างวัฒนธรรม หรือความสัมพันธ์ในแง่เครือญาติ^๑

การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์จึงประกอบไปด้วยมนุษย์และธรรมชาติ โดยได้รับอิทธิพลของสภาพภูมิอากาศ ได้แก่ ภูมิประเทศหรือภูมิอากาศ และตามระบบทางเศรษฐกิจและสังคมด้วย

๒.๒ รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชนบทไทย

ชุมชนในประเทศไทยแบ่งออกได้เป็นสองประเภทคือ ชุมชนชนบทและชุมชนในเมือง โดยทั่วไปตัวเมืองที่มีประชาชนตั้งแต่ ๒,๕๐๐ คนขึ้นไป ถือว่าเป็นชุมชนในเมือง (Urban Settlement) แต่ถ้าต่ำกว่า ๒,๕๐๐ คน ก็ให้ถือว่าเป็นชุมชนชนบท (Rural Community) สำหรับประเทศไทยเรานั้นชุมชนใดที่อยู่ในเขตสุขาภิบาลก็ให้ถือเป็นในเมือง นอกนั้นก็ถือเป็นชนบท^๒ ดังนั้นการตั้งถิ่นฐานของเมืองไทยก็จะพิจารณาหรือแบ่งประเภทออกได้เป็นสองประ-

^๑ ฉัตรชัย พงศ์ประยูร, ทฤษฎีเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ม.ป.ป.), หน้า ๑๔-๑๖

^๒ กองฝึกอบรม, สังคมชนบทไทย, (โรเนียว) ๒๕๒๖, หน้า ๕๗

การคือ การตั้งถิ่นฐานในเมืองและการตั้งถิ่นฐานในชนบท ซึ่งอาณาเขตของการตั้งถิ่นฐานแต่ละประเภทที่จะพิจารณาตามลักษณะการปกครองก็ควรอนุโลมตามเขตของชุมชนในเมือง และเขตของชุมชนชนบทดังกล่าวมาแล้ว ส่วนในทางภูมิศาสตร์เรามักแยกชุมชนชนบทออกจากชุมชนเมืองโดยลักษณะง่าย ๆ โดยยึดถือเอาอาชีพเป็นหลัก กล่าวคือชนบทหมายถึงบริเวณที่ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพในทางเกษตรกรรม ส่วนเมืองหมายถึงบริเวณที่ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพอื่นซึ่งนอกเหนือไปจากเกษตรกรรม ดังนี้ การตั้งถิ่นฐานในชนบทในทางภูมิศาสตร์ก็หมายถึงการตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางเกษตรกรรม

๒.๒.๑ ลักษณะทั่วไป ชุมชนชนบทตั้งอยู่กระจัดกระจายทั่วไปในพื้นที่ชนบททุกภาคในประเทศไทย โดยมีชุมชนเกษตรพื้นฐาน (หมู่บ้าน) เป็นชุมชนหน่วยที่เล็กที่สุดและมีชุมชนระดับตำบลเป็นชุมชนที่มีหน่วยใหญ่ที่สุด ชุมชนต่าง ๆ ดังกล่าวมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปทั้งในด้านรูปแบบ ที่ตั้ง ขนาดพื้นที่ ประชากร และโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ และสังคม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพทางภูมิศาสตร์ สมุทรศาสตร์ ทรัพยากรธรรมชาติ จากการศึกษาของสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย ชุมชนหน่วยที่เล็กที่สุด หรือหมู่บ้านนั้นมีทั้งสิ้นประมาณ ๔๐,๘๓๔ ชุมชนทั่วประเทศ อยู่ในภาคเหนือ ๘,๔๓๔ ชุมชน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ๒๐,๘๒๘ ชุมชน ภาคกลาง ๑๔,๘๘๓ ชุมชน และภาคใต้ ๖,๘๑๔ ชุมชน

ประชาชนในชนบทโดยปกติมักอยู่กระจัดกระจายกัน มีการรวมกลุ่มอยู่บ้าง เหมือนกันแต่เป็นกลุ่มขนาดเล็ก มิได้ต่อกันอย่างหนาแน่น อยู่ใกล้ชิดกัน และรวมกลุ่มเป็นกลุ่มขนาดใหญ่เหมือนประชากรในเมือง ประชากรเหล่านี้มีวิถีเป็นชาวชนบท อยู่กับหมู่บ้านทุ่งนา และรักแผ่นดิน มีการเคลื่อนย้ายและอพยพน้อย ชีวิตครอบครัวในชนบทของไทยมีลักษณะคล้ายคลึงกันเกือบทุกแห่ง คือการเป็นทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภค เกือบทุกครอบครัวมีที่ดินสำหรับเพาะปลูก เลี้ยงเบ็ด ไก่ ปลูกผัก ส่วนมากทำเพื่อเลี้ยงตัวเอง ที่เหลือก็ขายบ้างเล็กน้อยพอเป็นรายได้ ลักษณะครอบครัวของประชากรในชนบทนั้นพอจะแบ่งออกได้เป็นสองชนิด

ก. ครอบครัวแบบขยาย (Extended Family) เป็นลักษณะของครอบครัว

ขนาดใหญ่ สมาชิกภายในครอบครัวอาศัยอยู่ร่วมกัน ปกติมีพ่อ แม่ ลูก ๆ ปู่ ย่า ตา ยาย และญาติพี่น้อง และเมื่อสมาชิกในครอบครัวได้แต่งงานไปแล้วก็ยังไม่แยกบ้านไปอยู่ต่างหาก แต่บางครอบครัวลูก ๆ ที่แต่งงานไปแล้วมักจะตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ ๆ กับบ้าน เรือนของพ่อแม่ อยู่เป็นละแวกบ้านเดียวกันก็มี ดังนั้นสมาชิกของครอบครัวแบบนี้ และผู้คนในละแวกบ้านเดียวกันนี้จึงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด และยังครอบครัวที่อยู่รวมกันในบ้านหลังเดียวกัน ความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวเป็นไปอย่างแน่นแฟ้นมาก ซึ่งมักจะเป็นไปตามหลักอาวุโสโดยมีหัวหน้าครอบครัว เป็นผู้รับผิดชอบ ครอบครัวชนิดนี้ มักเกิดขึ้นตามสภาพธรรมชาติมีลักษณะเด่นอยู่ตามชนบท เป็นส่วนมาก

ข. ครอบครัวขนาดเล็ก (Nuclear Family) เป็นครอบครัวที่ประกอบด้วย พ่อ แม่ และลูก ๆ ซึ่งยังไม่แต่งงาน มีความเป็นอยู่อย่างอิสระ มีความอิสระในการตัดสินใจ การใช้จ่ายและการเก็บออม ตลอดทั้งในการเคลื่อนย้ายและอพยพ ลักษณะครอบครัวประเภทนี้แม้จะไม่มีลักษณะเด่นในชนบท เหมือนกับครอบครัวแบบขยาย แต่ก็ปรากฏว่าจะมีลักษณะเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในเขตชนบท และโดยเฉพาะในเขตชนบทที่เริ่มเจริญขึ้น

๒.๒.๒ หลักเกณฑ์ในการตั้งถิ่นฐานในอดีต โดยข้อสรุปและข้อสันนิษฐานที่ได้จากการศึกษา อาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดในการตั้งถิ่นฐานในอดีตของเกษตรกรหรือชาวชนบทนั้น ได้พิจารณา ๔ ประเด็นหลัก เรียงลำดับความสำคัญดังนี้

ก. ที่ดิน เนื่องจากอาชีพหลักของคนไทยในอดีตเป็นชาวเกษตรกรรม ปัญหาเรื่องที่ทำกิน เป็นประเด็นแรกที่จะต้องคำนึงถึง ซึ่งเห็นได้จากชุมชนที่มีอายุยาวนานจะตั้งอยู่ในทำเลที่ดินอุดมสมบูรณ์ ตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ ชุมชนในบริเวณพื้นที่ราบจะมีอายุยาวนาน

ข. แหล่งน้ำ การทำเกษตรและการดำรงชีพจำเป็นต้องอาศัยน้ำ หมู่บ้านในอดีตน่าจะพิจารณาประเด็นแหล่งน้ำธรรมชาติเป็นสำคัญรองจากที่ดินทำกิน ซึ่งจะได้จากหมู่บ้านที่มีอายุยาวนานจะตั้งอยู่บริเวณริมน้ำ หรือเกาะกลุ่มอยู่ในที่มีหนอง บึง

ค. ทำเลที่ตั้ง นอกจากพื้นที่ทำกินจะต้องคำนึงเป็น เรื่องแรกแล้ว ที่ตั้งส่วน หักอาศัยของหมู่บ้านจำเป็นต้องพิจารณาในประเด็นทำเลที่ตั้ง เพื่อให้ปลอดภัยด้วย ตัวอย่างเช่น หมู่บ้านบางแห่งในเขต อ.บางปะหัน จังหวัดอยุธยา ตั้งอยู่บนเกาะที่มี คลองล้อมรอบ เป็นต้น

ง. การคมนาคม การติดต่อกับชุมชนอื่นโดยเฉพาะกับชุมชนที่ใหญ่กว่า เพื่อ ประโยชน์ทาง เศรษฐกิจและสังคมของชุมชน อย่างไรก็ตาม ประเด็นนี้น่าจะเป็น ประเด็นที่มีความสำคัญน้อยที่สุดในอดีต เนื่องจากสังคมในสมัยนั้นเป็นสังคมที่เอกราช โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนที่อ่อนแอก็จะต้องคำนึงถึงความปลอดภัยจากอันตรายภายนอก เป็นประการสำคัญ

กล่าวโดยสรุป การตั้งถิ่นฐานในอดีตจะคำนึงถึงที่ดินและแหล่งน้ำธรรมชาติเป็นสิ่งสำคัญ เนื่องจากเทคโนโลยีในสมัยนั้นไม่สามารถปรับปรุงหรือทำขึ้นเองได้ แต่ในด้านทำเล ที่ตั้งและคมนาคม เกษตรกรอาจจัดทำให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของตนได้ เช่น การสร้างสะพานข้ามลำห้วยเชื่อมโยงกับชุมชนภายนอก หรือการสร้างกำแพงป้องกัน ภัยอันตราย

- ๒.๒.๓ รูปแบบชุมชน การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในรูปหมู่บ้าน นับเป็นการตั้งถิ่นฐานแบบเก่าใน ชนบทประเทศไทย^๑ แบบแผนการตั้งถิ่นฐานของชาวไทยในชนบทเป็นการตั้งถิ่นฐาน อยู่ตามลำคลองและตามถนนบนคันกั้นน้ำตามธรรมชาติ บางแห่งตั้งถิ่นฐานตามที่ราบ และเนินเตี้ย ๆ ชื่อของถิ่นที่ตั้งหลักฐานมีหลายแห่งเรียกชื่อตามลักษณะภูมิประเทศ^๒ ซึ่งสามารถแบ่งรูปแบบการตั้งถิ่นฐานในชนบทของประเทศไทยออกได้เป็น ๓ แบบ คือ

^๑ สุภาพ สุนทรเกษม, สังคมวิทยาหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, (กรุงเทพมหานคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ๒๕๑๑),

^๒ Koichi Mizuno, "The Social Organization of Rice Showing Village," in Thailand : a Rice Growing Society, ed. Yoneo Ishii, Translated by Peter and Stephanic Howkes (Honolulu: The University Press of Hawaii, 1978), p. 96

การตั้งถิ่นฐานตามเส้นทางคมนาคมขนส่ง (Strip Settlement Patterns), การตั้งถิ่นฐานรวมกลุ่มอยู่เป็นหย่อม (Cluster Settlement Patterns), และการตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย (Dispersed Settlement Patterns)^๑ การเกิดรูปแบบของการตั้งถิ่นฐานดังกล่าวมักเกิดรวมตัวกันขึ้นโดยธรรมชาติ ตามสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เป็นต้นว่า แหล่งน้ำ ลักษณะแผ่นดิน เส้นทางคมนาคมขนส่ง ฯลฯ หากพิจารณาผังรายละเอียดของรูปแบบทั้ง ๓ แบบของการตั้งถิ่นฐานในชนบทของประเทศไทยก็มีลักษณะดังนี้

ก. รูปแบบการตั้งถิ่นฐานตามเส้นทางคมนาคมขนส่ง (Strip Settlement Patterns) กล่าวได้ว่า รูปแบบของการตั้งถิ่นฐานในชนบทประเภทนี้พบกันมากกว่ารูปแบบประเภทอื่น กล่าวคือหมู่บ้านร้านค้าปลูกเรียงรายขนานไปตามแม่น้ำลำคลอง ถนน ทางรถไฟ หรือใกล้ทะเล หากเป็นการตั้งถิ่นฐานที่เรียงรายขนานไปตามแม่น้ำลำคลอง ถนน และทางรถไฟ ก็มักมีการตั้งถิ่นฐานทั้งสองฟากของเส้นทางคมนาคมเหล่านี้ ระยะทางการเรียงรายของบ้านเรือนอาจจะยาวถึงหนึ่งกิโลเมตร หรือหลาย ๆ กิโลเมตรก็มี ในบางภูมิภาคของประเทศไทย เช่น ภาคกลางการคมนาคมในสมัยก่อนมักอาศัยทางน้ำมากกว่าทางบก ทั้งนี้เพราะการคมนาคมขนส่งทางน้ำสะดวกมากกว่าทางบก จึงทำให้รูปแบบของการตั้งถิ่นฐานประเภทนี้ปรากฏขึ้นตามเส้นทางคมนาคมทางน้ำก่อนที่จะปรากฏขึ้นตามเส้นทางคมนาคมทางบกก็เป็นได้ นอกจากนั้นตลาดเป็นศูนย์กลางแลกเปลี่ยนค้าซึ่งกันและกัน ด้วยเหตุจำเป็นดังกล่าวนี้เป็นผลผลักดันให้เกิดร้านค้าริมแม่น้ำลำคลองขึ้นก่อนร้านค้าริมเส้นทางบกในภูมิภาคนี้ก็ย่อมเป็นได้ อย่างไรก็ตาม ด้านหลังของรูปแบบของการตั้งถิ่นฐานประเภทนี้มักเป็นส่วน ถัดส่วนไปก็เป็นทุ่งนา หรือไร่ การขยายตัวของหมู่บ้านก็มักขยายไปตามลำน้ำและเป็นทางยาว "ศูนย์กลางของหมู่บ้านทั่วไปได้แก่วัด แต่วัดมักจะเกิดขึ้นหลังจากชาวบ้านกินที่อยู่ดีแล้ว วัดจะมีความสำคัญต่อหมู่บ้านมาก เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน มีอิทธิพลที่จะเป็นตัวประสานยึดเหนี่ยว

^๑ ดัดแปลงจาก Wendell Blanchard, Thailand, (New Haven: Harf Press, 1958)

ให้หมู่บ้านดำรงอยู่ได้เป็นกลุ่มก้อน”^๑ ความหนาแน่นของการตั้งถิ่นฐานประเภทนี้เดิมทีจะมีตามบริเวณริมน้ำมากกว่าริมบริเวณเส้นทางคมนาคมทางบกโดยเฉพาะในบริเวณที่ราบภาคกลางริมแม่น้ำเจ้าพระยาบางแห่งจะมีบ้านซ้อนกันมากกว่าแถวดังกล่าว เหตุผลที่รูปแบบของการตั้งถิ่นฐานประเภทนี้ในบางแห่งที่มีบ้านซ้อนกันมากกว่าหนึ่งแถว อาจจะมิใช่เหตุประการหนึ่งที่สืบเนื่องมาจากความเกือกูลในการดำเนินกิจการค้าในบริเวณนั้น ดังที่ ฤทัย ใจจงรัก ได้ให้เหตุผลเกี่ยวกับหมู่บ้านประเภทนี้เกิดขึ้นริมเส้นทางคมนาคมทางบก ดังนี้

“ในสมัยก่อนใช้เกวียนเป็นยานพาหนะทางบก ใช้สัตว์เป็นสัตว์ลากจูงหรือขับขี่ เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย ฉะนั้นการเดินทางจึงมีขีดจำกัด แต่ความสามารถตามกำลังสัตว์เท่านั้น หากระยะทางจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งไกลเกินกำลังสัตว์ลาก เกวียนไม่สามารถไปถึงได้ภายในหนึ่งวัน ก็จำเป็นต้องพักแรมกลางทางทาง รุ่งขึ้นเข้าจึงเดินทางต่อไปได้ ระยะทางที่เกวียนมาหยุดพักแรมกลางทางนั้นในตอนแรกชาวบ้านชาวป่าที่อยู่ในบริเวณนั้น เริ่มมาปลูกเพิงขายอาหารและสิ่งของเครื่องใช้แก่ผู้ที่ผ่านมา รวมทั้งหาสิ่งของมาแลกเปลี่ยนจากชาวเกวียนด้วย ชาวไปซื้อมาอยู่ในบริเวณนั้น กิจการค้าเจริญดีขึ้นมีเกวียนไปมามากขึ้น จึงมีชาวบ้านมาปลูกเพิงขายของมากขึ้นตามลำดับ ขยายตัวออกไปตามยาวแถวเดียวไม่พอ เพิ่มขึ้นเป็น ๒ แถว อยู่ไปนาน ๆ เกิดความเคยชินจึงได้คิดปลูกเป็น เรือนถาวรขึ้นโดยจัดให้ส่วนหนึ่งเป็นที่พักอาศัย อีกส่วนหนึ่งเป็นที่ค้าขาย เมื่อมีจำนวนหลังคาเรือนมาก เข้าจึงกลายเป็นหมู่บ้านไปในที่สุด”^๒

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันนี้ปรากฏว่าทุกภูมิภาคในประเทศไทยมีการสร้างถนนหนทางมากขึ้นทำให้รูปแบบของการตั้งถิ่นฐานประเภทนี้ขยายตัวขึ้น ณ บริเวณสองฟากถนนมาก

^๑ ฤทัย ใจจงรัก, เรือนไทยเดิม, (กรุงเทพมหานคร: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๑๔) หน้า ๑๑

^๒ ที่อ้างแล้ว หน้า ๒ - ๘

ข. รูปแบบการตั้งถิ่นฐานรวมกลุ่มอยู่เป็นหย่อม (Cluster Settlement Patterns) ได้แก่รูปแบบของการตั้งถิ่นฐานรวมกันอยู่เป็นหย่อม กลุ่มบ้านเหล่านี้โดยมากมักจะห่างจากเส้นทางคมนาคมขนาดใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำลำคลอง ทางรถไฟ ถนนใหญ่ ประมาณ $\frac{1}{2}$ - ๑ กิโลเมตร รูปแบบของการตั้งถิ่นฐานประเภทนี้บ้านเรือนอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม และมักเลือกที่ตั้งของกลุ่มบ้านสูงกว่าไร่นา

เกี่ยวกับลักษณะหมู่บ้านประเภทนี้ ดียัง (de Young) มีความเห็นว่าในภูมิภาคกลางของประเทศมีการกระจายของกลุ่มบ้านชนิดนี้ออกไปกว้างขวางมากกว่าในภูมิภาคอื่น ๆ กล่าวคืออาจจะกระจายออกไปเป็นจำนวนตั้งแต่ ๑๐-๑๕ กลุ่ม แต่เมื่อนำไปเปรียบเทียบกับจำนวนหมู่บ้านประเภทอื่นในประเทศไทยแล้ว ก็จะมีหมู่บ้านแบบนี้ในประเทศไทยน้อยกว่า $\frac{1}{100}$ ของหมู่บ้านทั้งหมดที่มีอยู่ภายในประเทศ^๑

ค. รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย (Dispersed Settlement Patterns) เป็นรูปแบบที่มีหมู่บ้านเกิดขึ้นอย่างกระจัดกระจาย อยู่อย่างโดดเดี่ยว คืออยู่เป็นหลัง ๆ ห่างกันมาก โดยตั้งอยู่ในที่นา ที่สวน บางแห่งก็เป็นทุ่งเบิกใหม่ ๆ ศูนย์บริการชุมชนเช่น วัด โรงเรียน ร้านค้า ก็จะอยู่ห่างไปจากบ้านเรือนของประชากร หมู่บ้านลักษณะนี้นับว่าลำบากต่อการพัฒนาอย่างยิ่ง เพราะบ้านเรือนอยู่ห่างกันยากที่รัฐจะจัดบริการให้ทั่วถึงและครบถ้วนได้ ส่วนสังคม ประเพณี และคตินิยมอันที่เรื้อร่าจะไม่เข้มข้นเหมือนหมู่บ้านที่มีรูปแบบอย่างอื่น ๆ ที่กล่าวมา หมู่บ้านที่มีรูปแบบอย่างอื่น ๆ ที่กล่าวมา หมู่บ้านที่มีรูปแบบประเภทนี้พบมากในบริเวณที่ราบภาคกลางตอนใต้ เวเนเดิล บลานชาร์ด (Wendell Blanchard) มีความเห็นว่าหมู่บ้านลักษณะนี้ในประเทศไทยมีจำนวนน้อยกว่า $\frac{1}{100}$ ของหมู่บ้านทั้งหมดที่มีอยู่ภายในประเทศ และหมู่บ้านลักษณะนี้ที่เกิดขึ้นใหม่ ๆ ในแถบที่ราบลุ่มภาคกลางตอนใต้ของประเทศก็มีผลสืบเนื่องมาจากการเพาะปลูกข้าวแบบเพิ่มผลผลิตเพื่อการค้า (Intensive Commercial Rice - Growing) ในบริเวณนี้เอง^๒

^๑ John E. de Young, Village Life in Modern Thailand, (Berkeley: University of California Press, 1955), หน้า ๑๐

^๒ Wendell Blanchard, Thailand (New Haven : Harf Press, 1958), หน้า ๔๓

๒.๓ สภาพแวดล้อมกายภาพที่อยู่อาศัย

๒.๓.๑ ความหมายของสภาพแวดล้อม

Christopher Alexander ได้กล่าวถึงสิ่งของทั้งหลายในโลกนี้สามารถรวมกันได้เป็นหนังสือ คือ เป็นสภาพของสิ่งใดเพียงสิ่งหนึ่งและมืองค์ประกอบต่าง ๆ เล็กน้อย เป็นสิ่งปลุกย่อย ซึ่งทำหน้าที่เป็นส่วนหนึ่งของหน่วยใหญ่ มีระบบการทำงานเป็นอิสระ และสัมพันธ์ต่อกันและกัน เขาเรียกหน่วยใหญ่นี้ว่า "สภาพแวดล้อม" ซึ่งประกอบด้วยคุณสมบัติสำคัญ ๓ ประการคือ กิจกรรม (Activity), วัตถุ (Thing, Things) และสถานที่ (Place)^๑

"สภาพแวดล้อม" ประกอบด้วยหน่วยเล็ก ๆ ต่าง ๆ จำนวนมาก มนุษย์ก็เป็นหน่วยหนึ่งของสภาพแวดล้อม และมีพฤติกรรมของตนเอง ต้นไม้ สิ่งของ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และทุกสิ่งทุกอย่างเป็นส่วนหนึ่งของ "สภาพแวดล้อม" และมีระบบการทำงานแยกกันและไม่เหมือนกัน งานสถาปัตยกรรมก็เป็นส่วนหนึ่งของ "สภาพแวดล้อม" การสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมก็เป็นการสร้างองค์ประกอบส่วนหนึ่งของสภาพแวดล้อม มนุษย์เปรียบเหมือนวัตถุซึ่งมีพฤติกรรมและความสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่น ๆ ต้องการการใช้เนื้อที่และสถานที่ สถาปนิกเป็นผู้กำหนดสิ่งที่จะต้องจะเป็นแก่พฤติกรรมเหล่านั้น โดยวิธีการ เปรียบเทียบและเลียนแบบสิ่งที่เคยปฏิบัติมา

สถาปนิกเรียนรู้พฤติกรรมที่เกิดขึ้นเสมอ ๆ แล้วจัดหาเนื้อที่ (space) สำหรับพฤติกรรมนั้น การเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นซ้ำ ๆ เช่นนี้เรียกว่าการเรียนรู้ (Pattern Language) เหมือนกับการเรียนรู้ ก., ข. ของเด็ก แล้วนำมาประสมเป็นคำต่าง ๆ เช่น กะ, ภา เป็นต้น วิธีนี้เรียกว่า ระบบการรวมตัวกันของภาษา (Combination

^๑ Christopher Alexander, "An early summary of the timeless way of building," Designing for human behavior (Stroudsburg: Dowden, Hutchinson & Ross, 1974), p. 54

systems of language) ซึ่งเป็นแบบการรวมตัวของคำมิติเดียว (One-dimensional combination of words)

พฤติกรรมของมนุษย์ประกอบด้วย ๓ องค์ประกอบคือ กิจกรรม, วัตถุ และสถานที่ สถาปนิกจะเป็นผู้เรียนรู้และออกแบบงานสถาปัตยกรรมที่เหมาะสม โดยวิธี Combination systems of language เช่นเดียวกันแต่เป็นแบบ Three-dimensional combination of space สถาปนิกสามารถกำหนดรูปแบบงานสถาปัตยกรรม ให้มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อ "สภาพแวดล้อม" ได้เพราะ "สภาพแวดล้อม" เปรียบเหมือน องค์ประกอบใหญ่ที่มีหน่วยเล็กหลาย ๆ หน่วย ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อกันทั้งหมดและความสัมพันธ์ร่วมกันระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ นั้น จะทำให้เกิด Pattern language ของแต่ละหน่วยออกมา รวมกันเป็น "สภาพแวดล้อม" โดยทั้งหมดเป็น "สภาพแวดล้อม" เช่น "สภาพแวดล้อม" ทางสังคมที่เรียกว่า "วัฒนธรรม" เป็นต้น สถาปนิกจะต้องมีจิตใจที่เป็นธรรมในการเลือกจัดงานสถาปัตยกรรม โดยวิธีนี้งานสถาปัตยกรรม จะไม่ทำลายสภาพแวดล้อมต่าง ๆ โดยทั้งหมด องค์ประกอบทั้งหมดของ "สภาพแวดล้อม" สุดท้ายจะปรับตัวเองจนมีความเหมาะสม และมีความสัมพันธ์ในแต่ละองค์ประกอบ ที่พอดี ลักษณะที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า A pattern balance การที่เกิด Pattern balance ได้นั้น จะใช้เวลาานานมาก เพราะมีการเปลี่ยนแปลงที่เป็นปฏิกริยากันระหว่าง องค์ประกอบต่าง ๆ เกิดขึ้นจนที่สุดจะเกิดการปรับปรุงตัวของแต่ละองค์ประกอบ ซึ่งเรียกว่า The balance of individual pattern และเป็นผลที่อาจเป็นการส่งเสริม หรือทำลาย "สภาพแวดล้อม" ได้

สถาปนิกจะต้องสร้างงานสถาปัตยกรรมที่ไม่ทำลาย "สภาพแวดล้อม" โดยการพยายาม ศึกษา Pattern language ต่าง ๆ ของผู้เกี่ยวข้องในสังคม แล้วนำมาวิเคราะห์จน

* Christopher Alexander, "An early summary of the timeless way of building," Designing for human behavior (Stroudsburg: Dowden, Hutchinson & Ross, 1974), p. 56

ได้ข้อสรุปสำหรับงานออกแบบ งานสถาปัตยกรรม การศึกษา Pattern language คือการศึกษารูปแบบของชีวิต หรือวิถีชีวิต A picture of a way of life ในทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม แม้ว่าแต่ละคนจะมีลักษณะ (Character) เป็นของตนเองและเป็นเอกลักษณ์ แต่การออกแบบโดยยึดพื้นฐานของการออกแบบเพื่อตอบสนองพฤติกรรมผู้ใช้โดยทั้งหมดย่อมให้ผลทางสถาปัตยกรรมที่ดีได้ ไม่มีการสร้างสรรงานเป็นพิเศษจากสถาปัตยกรรมอื่น ๆ ไม่สวยงามดีเด่น แต่ออกแบบเพื่อให้กลมกลืนต่อพฤติกรรมทางสังคมนั้น งานนี้นับว่าเป็นงานสร้างสรรค์เพื่อ "สภาพแวดล้อม" ทั้งสิ้น

๒.๓.๒ สภาพแวดล้อมกายภาพที่อยู่อาศัยชนบท

ความเป็นอยู่ของมนุษย์ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของสภาพแวดล้อมกายภาพที่พอเหมาะ กับระบบมนุษย์ มนุษย์มีความต้องการพื้นฐานในด้านอุณหภูมิ ความชื้น เสียง แสง อากาศ และอาหาร^๒ เช่น มนุษย์ต้องการอากาศสำหรับหายใจ ต้องการอุณหภูมิที่เหมาะสมสำหรับการดำรงชีวิต ฯลฯ มนุษย์จึงจำเป็นต้องสร้างกายภาพขึ้น นั่นคือ กายภาพหรือรูปทรงเกิดจากการจัดระบบของกายภาพให้มีความสัมพันธ์กับความต้องการพื้นฐานและหน้าที่ใช้สอย^๓

^๑ Christopher Alexander, "An early summary of the timeless way of building," Designing for human behavior (Stroudsburg: Dowden, Hutchinson & Ross, 1974), p. 57

^๒ Keith Atienborough, "Unit is Shelter and Comfort," in The Built Environment (Bletchley, Bucks: The Open University Press, 1973), p. 19

^๓ Christopher Alexander, "The Theory and Invention of Form," Architectural Record (April, 1965): p. 177-182

Amos Rapoport เห็นว่ารูปแบบกายภาพสภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้นเป็นผลงานพื้นเมืองที่ไม่มีกรอบแบบแต่มีอิทธิพลต่าง ๆ ประกอบด้วยกายภาพ สภาพดินฟ้าอากาศ ความต้องการสิ่งปกคลุม วัสดุและเทคนิคการก่อสร้าง สถานที่ การป้องกันตัว เศรษฐกิจ ศาสนาและความเชื่อที่ก่อให้เกิดรูปทรงขึ้น*

ลักษณะและรูปแบบของสภาพแวดล้อมกายภาพที่อยู่อาศัยชนบทบริเวณที่ราบเชิงเขาบรรทัด จะมีลักษณะเป็นเรือนยกใต้ถุนเตี้ยไม่สูงมากนัก เพียงแต่ให้อากาศพัดผ่านและไม่ได้ใช้ประโยชน์มากนัก นอกจากอาคารบางหลังที่ยกใต้ถุนสูงก็จะเป็นสถานที่เก็บเครื่องมือทำเกษตรกรรมหรือที่เลี้ยงสัตว์ และพักผ่อนบ้างในเวลากลางวันบางครั้งองค์ประกอบที่สำคัญเป็นส่วนปิดทึบ ได้แก่ ห้องนอน ที่เปิดบางส่วนมักจะเป็นครัว และที่เปิดโล่งมีชานและระเบียง รูปแบบโดยทั่วไปแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท

ก. ประเภทเรือนเครื่องผูก ส่วนมากเป็นที่อยู่อาศัยที่สร้างด้วยวัสดุชั่วคราวไม่ถาวร ใช้วิธีการก่อสร้างด้วยการใช้เชือก หวายมัด ผูกส่วนต่าง ๆ ให้นั่น โครงสร้างมักเป็นไม้ป่า โครงหลังคาเป็นไม้ไผ่ ผึงทำด้วยแฝก หญ้าคา เป็นต้น

ข. ประเภทเรือนเครื่องสับหรือเรือนฝากระดาน ส่วนมากเป็นที่อยู่อาศัยที่สร้างด้วยวัสดุถาวรเป็นส่วนใหญ่ ได้แก่ไม้จริงนำมาสร้างทั้งโครงสร้างพื้น หลังคา หรือฝาผนัง กรรมวิธีในการก่อสร้างก็ใช้วิธีเจาะ บาก เข้าไม้ หรือสอดโครงสร้างเข้าด้วยกัน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* Amos Rapoport, House Form and Culture (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1969), p. 1-18

๒.๔ สถาปัตยกรรมและพฤติกรรมของมนุษย์ผู้ใช้

เรื่องการศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์ผู้ใช้อาคารที่พักอาศัย และการศึกษาเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เป็นความคิดพื้นฐานซึ่งไม่ค่อยมีผู้ให้ความสนใจมากทั้งที่โดยแท้จริง เป็น เรื่องที่สำคัญและไม่ควรจะละทิ้งไป โดยเฉพาะการทำงานออกแบบทางสถาปัตยกรรม อาจด้วยเหตุผลนี้เองที่ทำให้งานสถาปัตยกรรมส่วนหนึ่งไม่สามารถตอบสนองพฤติกรรมและการใช้สอย เนื้อที่ทางกายภาพอย่างแท้จริง^๑ การก่อสร้างอาคารสถาปัตยกรรมจึง เป็นการแก้ปัญหาเพื่อตอบสนองแต่เรื่องการใช้วัสดุที่มีมาตรฐานความมั่นคงแข็งแรงมากกว่าความรู้สึกทางด้านจิตใจ ทางด้านพฤติกรรมและการใช้สอย แสดงให้เห็นอิทธิพลของความเจริญและวิทยาการสมัยใหม่มา

ปรัชญาแนวความคิดหรือทฤษฎีที่นำมาสร้างสรรงานสถาปัตยกรรมในศตวรรษที่ ๒๐ โดยคำนึงถึงประโยชน์ใช้สอยเป็นหลัก ที่เรียกว่า "Functionalism" เป็นปรัชญาที่ต่างจากความคิดเดิมในอดีตซึ่งเป็นยุคของรูปแบบที่เรียกว่า "Formalistic" โดยคำนึงถึงความงามที่มองเห็นจากภายนอก ซึ่งจัดเป็นปรัชญาสถาปัตยกรรมศตวรรษที่ ๑๙ ในยุค Functionalism นั้นงานสถาปัตยกรรมมุ่งหมายงานออกแบบที่สามารถตอบสนองประโยชน์การใช้สอย โดยจัดส่วนต่าง ๆ ขององค์ประกอบภายในให้มีความสัมพันธ์ต่อกันทั้งหมด และเกิดเป็นรูปแบบหรือรูปร่างงานสถาปัตยกรรม^๒ ดังคำกล่าวที่ว่า "รูปแบบเกิดขึ้นจากประโยชน์ใช้สอย" (Form follows function)

แต่ในปัจจุบันการออกแบบโดยคำนึงถึงองค์ประกอบต่าง ๆ (Function) ในอาคารไม่อาจทำให้งานออกแบบสถาปัตยกรรมมีความสมบูรณ์ เพราะงานสถาปัตยกรรมเป็นการสร้างสรรงานเพื่อตอบสนองการใช้สอยของผู้ใช้ การออกแบบเพื่อจัดองค์ประกอบสถาปัตยกรรมแต่เพียงอย่างเดียวจึงไม่ถูกต้อง สถาปนิกจำเป็นต้องศึกษาข้อมูลต่าง ๆ มากขึ้นทั้งในงานออกแบบ

^๑ William F. Le Compte, "Behavior setting as data-generating units for the environmental planner and architect," Designing for human behavior (Stroudsburg: Dowden, Hutchinson & Ross, 1974), p. 183

^๒ Alan Lipman, "The architectural belief system and social behavior," Designing for human behavior (Stroudsburg: Dowden, Hutchinson & Ross, 1974), p. 23

และผู้เกี่ยวข้อง การศึกษาด้านการเปลี่ยนแปลงสภาพทางสังคม สถานภาพทางเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมและพฤติกรรมของมนุษย์ผู้ใช้ จึงอยู่ในขอบเขตที่ต้องให้ความสนใจและคำนึงถึง เพื่อให้งานสถาปัตยกรรมและความต้องการในด้านการใช้สอยของผู้ใช้หรือผู้เกี่ยวข้องอื่น ๆ สามารถบรรลุเป้าหมายอันเดียวกัน

สถาปนิกจึงเปรียบเหมือนผู้คิดและสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมที่สามารถตอบสนองพฤติกรรมของมนุษย์ผู้ใช้ในอนาคต โดยอาศัยข้อมูลต่าง ๆ ประกอบการพิจารณา และความสำเร็หรือความล้มเหลวในงานสถาปัตยกรรมที่สร้างสรรค์ย่อมขึ้นอยู่กับความสามารถในการวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับพฤติกรรมของผู้ใช้อย่างมีเหตุผลเหมาะสม^๑ อย่างไรก็ตาม การพิจารณาอย่างมีเหตุผลเป็นสิ่งทำได้ยาก เพราะยังมีแนวความคิดอีกมากที่ขัดแย้งกันอยู่ แม้ว่าจะมีข้อความ บทความ และทฤษฎีต่าง ๆ ยอมรับและเชื่อถือเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างการจัด การใช้เนื้อที่ทางกายภาพ (Physical Setting) ในงานสถาปัตยกรรมและพฤติกรรมของผู้ใช้สอย (Behavior) เป็นสิ่งที่ถูกต้องและมีเหตุผลต่อการสร้างสร้างงานสถาปัตยกรรม แต่ถ้าพิจารณาการใช้ข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูลอย่างมีเหตุผลแล้ว การตัดสินใจโดยพิจารณาตัวแปรมีความเป็นอิสระ (Independent Variable) และตัวแปรไม่อิสระ (Dependent Variable) ย่อมช่วยให้การทำงานออกแบบดีขึ้น ข้อมูลทั้งหมดจะเป็นผลส่งให้งานสถาปัตยกรรมที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นมาสามารถตอบสนองความต้องการและพฤติกรรมของผู้ใช้ได้ดีที่สุด^๒

^๑ J. Noble, "The how and why of behavior: social psychology for the architect", Architects' Journal, Vol. 137 (1963), p. 531-546

^๒ Maurice Broady, "Social theory in architectural design," Arena: Journal of the Architectural Association, Vol. 81 (1966), p. 149-154

๒.๔ พฤติกรรมมนุษย์และความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมกายภาพที่อยู่อาศัย

ภายในอาคารที่พักอาศัย พฤติกรรมของผู้ใช้สอยอาคารจะเป็นตัวกำหนดของการใช้เนื้อที่อย่างพอดีภายในอาคาร และสภาพแวดล้อมภายนอก ซึ่งความสัมพันธ์กันระหว่างพฤติกรรมและสภาพแวดล้อมทางกายภาพดังกล่าวจะทำให้ผู้ออกแบบงานสถาปัตยกรรมคำนึงถึงปัญหาที่อาจเกิดขึ้นในภายหน้า หลังจากพบว่างานสถาปัตยกรรมนั้นไม่สามารถตอบสนองความต้องการของผู้ใช้สอย^๑

อาคารที่พักอาศัยใช้เป็นส่วนป้องกันภัยจาก มนุษย์ สัตว์ และสิ่งต่าง ๆ ความรู้สึกปลอดภัยเป็นความรู้สึกพื้นฐานที่เกิดขึ้นโดยเนื้อที่ล้อมรอบด้วยผนังและหลังคา ในทางกลับกันมนุษย์อาจตกอยู่ในภาวะจำยอมในอาคารดังกล่าวเมื่อไม่สามารถหลีกเลี่ยงภัยอันตรายต่าง ๆ ได้ หรือเมื่อตกอยู่ในอำนาจของบุคคลอื่น ๆ^๒

ความรู้สึกกลัวเป็นความรู้สึกที่ตอบสนองโดยธรรมชาติ เมื่อเกิดความขัดแย้งระหว่างการป้องกันและการตกอยู่ในภาวะจำยอม เกิดขึ้นในทันที ผนังอันเป็นสิ่งป้องกันอาจเปลี่ยนไปเป็นผนังที่ทำให้ตกอยู่ในภาวะจำยอม^๓

สภาพแวดล้อมกายภาพที่อยู่อาศัยจะประกอบด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ ๔ ระบบ ที่รวมตัวกันขึ้น^๔ ได้แก่

๒.๔.๑ ระบบพื้นที่ใช้สอย (Spatial system)

ได้แก่ เนื้อที่ที่ใช้สอยขนาดของเนื้อรวมทั้งความสัมพันธ์ของเนื้อที่ต่าง ๆ ที่ประกอบเข้าด้วยกัน

^๑ Constance Perin, With man in mind (Cambridge: MIT Press, 1973), p. 31

^๒ Clovis Heimsath, Behavioral Architecture (New York: Mac Graw-Hill, 1977), p. 25-30

^๓ Ibid., p. 29

^๔ Francis D.K. Ching, Architecture: Form Space and Order (New York: Van Nostrand Reinhold, 1979), p 12-15

๒.๕.๒ ระบบโครงสร้าง (Structural system)

ได้แก่ส่วนที่เป็นระบบโครงสร้างของอาคาร

๒.๕.๓ ระบบส่วนปิดล้อม (Enclosed system)

ได้แก่ส่วนที่เป็นผนัง พื้น หลังคา ซึ่งเป็นส่วนปิดล้อม ส่วนที่ว่างโล่ง

๒.๕.๔ ระบบการสัญจร (Circulation system)

ได้แก่ส่วนที่เป็นการติดต่อใช้สอยระหว่างส่วนต่าง ๆ ของเนื้อที่ เช่น บันได วน
 ฯลฯ

Edward T. Hall จำแนกลักษณะของที่ว่างออกเป็น ๓ ประเภทคือ ที่ว่างที่เกิดจากองค์ประกอบที่คงที่แน่นอน ไม่สามารถแก้ไขลักษณะทางกายภาพได้ เช่น อาคาร ถนน กำแพง พื้น ขนาดของห้อง ที่ว่างที่เกิดจากองค์ประกอบกายภาพที่สามารถเปลี่ยนแปลงลักษณะบางส่วนได้ เช่น ตำแหน่งโต๊ะ เก้าอี้ รูปภาพ ที่ว่างที่เกิดระหว่างบุคคลกับวัตถุหรือบุคคลกับบุคคล^๑

กลไกทางร่างกายและทางสังคมจะพัฒนาเพื่อให้ดำรงอยู่ในสภาพแวดล้อมได้ มนุษย์เรียนรู้การพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงกระสวนพฤติกรรมได้รวดเร็วเพื่อการยึดครองพื้นที่ (Territory) หรือเพื่อให้ดำรงอยู่ในสภาพแวดล้อมนั้นได้^๒ มนุษย์เป็นระบบที่ยึดหยุ่น พฤติกรรมมนุษย์สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมในลักษณะคงที่และแน่นอน ตามเวลาและสถานการณ์ ดังนั้นลักษณะพฤติกรรมในสภาพแวดล้อมย่อมกำหนดได้แน่ชัดลงไปว่า ห้องนอนสำหรับนอน^๓ มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของสภาพแวดล้อม มนุษย์สร้างสภาพแวดล้อมกายภาพตามความต้องการของมนุษย์ แต่ถ้ามมนุษย์ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมกายภาพได้ มนุษย์จะมีการปรับตัวเองให้อยู่กับ

^๑ Edward T. Hall, *The Hidden Dimension* (New York: Doubleday, 1969), p. 101-125

^๒ David Canter, "The Use of Space," in *Psychology for Architecture* (London: Applied Science Publisher, 1974), p. 100

^๓ William H. Ittelson, et al., *An Introduction to Environmental Psychology* (New York: Holt, Reinhart and Winston, 1974), p 80-100

สภาพแวดล้อมนั้นได้ เช่น พฤติกรรมของผู้ใช้สอยในอาคารพักอาศัยทางสูงจะแตกต่างไปจาก พฤติกรรมผู้อยู่อาศัยในอาคารสูง ๓ ชั้น^๑ ในกรณีที่มีมนุษย์สามารถแก้ไขเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมกายภาพที่ผู้อยู่อาศัยได้ มนุษย์จะทำการแก้ไขเพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการของมนุษย์เสมอ

๒.๖ ทัศนคติและความรู้สึกของมนุษย์ที่มีต่อสภาพแวดล้อมกายภาพที่ผู้อยู่อาศัย

ที่ผู้อยู่อาศัย เป็นสิ่งหนึ่งที่ทำให้เกิดความกดดัน ที่ผู้อยู่อาศัยในแหล่งเสื่อมโทรมไม่จำเป็นว่าจะก่อให้เกิดความกดดันมากกว่าที่ผู้อยู่อาศัยที่มีราคาแพง ที่ผู้อยู่อาศัยที่แพงกว่าอาจให้ความสะดวกน้อยกว่า แผนผังของเนื้อที่ใช้สอย ขนาดของเนื้อที่ใช้สอย มีผลต่อรูปแบบของอาคาร จากการศึกษาของ Rossi เกี่ยวกับรูปแบบของอาคารที่พักอาศัยในฟิลาเดลเฟีย พบว่าความรู้สึกและทัศนคติต่อที่ผู้อยู่อาศัยหนึ่งจะต่างไปตามชนชั้นของสังคม โดยทั่วไปกลุ่มชนที่มีชนชั้นทางสังคมต่ำกว่าจะมีความพอใจด้านจิตใจมากกว่าด้านวัตถุของอาคารที่ผู้อยู่อาศัย เช่น จำนวนห้อง ความเสื่อมโทรมของอาคาร^๒ ชนชั้นทางสังคม อายุ เพศ เป็นปัจจัยที่ทำให้บุคคลในชั้นทางสังคมต่าง ๆ แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัดในเรื่องประสบการณ์และทัศนคติ^๓

สำหรับที่ผู้อยู่อาศัยในชนบทของประเทศไทย จากการศึกษาของสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย พบว่าประชากรชนบทจำนวนมากไม่พอใจในสภาพที่ผู้อยู่อาศัย ความไม่พอใจสูงมากในภาคอีสาน ส่วนใหญ่มีสาเหตุจากการที่เนื้อที่ผู้อยู่อาศัยไม่เพียงพอ สภาพส่วนประกอบของที่ผู้อยู่อาศัยไม่สู้ดี วัสดุไม่ดี ไม่มีความสะดวกสบาย ทัศนคติในเรื่องที่ผู้อยู่อาศัยต้องการช่วยตนเอง ต้องการความช่วยเหลือในด้านเครื่องมือและความรู้ทางช่าง^๔ ในด้านสาธารณูปโภค เช่น ถนน ไฟฟ้า และประปา ประชากรชนบทต้องพึ่งตนเองในการจัดทำถนน

^๑ Oscar Newman, Defensible Space (London: Architecture Press, 1972), p. 32-33

^๒ William H. Ittelson, et.al., An Introduction to Environment Psychology, p. 267-276

^๓ David Center, Psychology for Architecture, p. 95-107

^๔ วิชาญ ภู่วัฒน์ "ปัญหาความต้องการและอุปสรรคในการพัฒนาการอยู่อาศัยชนบท" ใน แนวทางกระตุ้นการพัฒนาการอยู่อาศัยในชนบท, หน้า ๔-๑๑

เข้าสู่หมู่บ้านซึ่งเป็นถนนที่มีสภาพไม่มั่นคง ลักษณะเป็นดินลูกรังหรือถนนดินเท่านั้น ไม่สามารถใช้ได้ในฤดูฝน สำหรับแสงสว่างต้องใช้ตะเกียงน้ำมัน ไม่มีไฟฟ้า การใช้น้ำชาวชนบทจะใช้น้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติ หรือบ่อน้ำบาดาลที่ขุดขึ้นเอง หรือขุดโดยหน่วยงานของรัฐ สำหรับในด้านสาธารณสุข ทางรัฐบาลได้ส่งเสริมให้ประชากรชนบทจัดทำส้วมซึมขึ้นในแต่ละครอบครัว แต่ส้วมแบบส้วมซึมนี้ต้องใช้น้ำทำความสะอาด จึงไม่เป็นที่นิยมมากนักเพราะความขาดแคลนน้ำใช้ โดยเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในเรื่องของที่อยู่อาศัยจากการสังเกตจะเห็นได้ชัดเจนว่า ในเวลากลางวันประชากรชนบทชอบที่จะทำงาน พักผ่อนใต้ถุนบ้านเป็นส่วนใหญ่ ส่วนบนบ้านใช้ในเวลากลางคืนเท่านั้น

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย